

С.Б. Утебеков^{1*}, И.Х. Якубов²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²Өзбек-Фин Педагогикалық институты, Өзбекстан, Самарканд қ.

*e-mail: senuteb@gmail.com

КЛАССИКАЛЫҚ ОСМАН ТІЛІНЕ ДЕЙІНГІ ТҮРІК ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ДАМУ, ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазіргі түрік тілінің дамуы мен қалыптасуында маңызды рөл атқарған жазба ескерткіштердің жазылу кезеңдері, тілдік материалдары, тілдік ерекшеліктері туралы мәлімет беріледі. X ғасырға дейін бір ғана әдеби тіл қолданып, дамып келген түркі тілдерінің X ғасырдан кейін тармақталып кетуіне себеп болған саяси, әлеуметтік, мәдени факторларға, соның ішінде оғыз-түркімен халықтарының әдеби тілдерін қалыптастыру жолындағы күрестеріне байланысты ерекше тоқталады. Ф.К.Тимурташ, А. Жафероғлу, А.Б. Эржиласун, З. Кормаз, Г. Гүлсевин, А. Акар секілді ғалымдардың Анадолыда қалыптасқан көне түркі жазба тіліне байланысты зерттеу еңбектері мен ғылыми тұжырымдарына, дәуірлеу мәселесіне талдау жасайды, дәуірлері туралы баяндау барысында әр дәуірдің өзіндік ерекшеліктерін көрсетіп, салыстырмалы түрде саралайды. Ұлы Селжүк мемлекеті (1037-1157 жж.), Рум Селжүк Сұлтандығы (1077-1038 жж.) тұсындағы, Осман империясы құрылғанға дейінгі (1453 ж.) және құрылғаннан кейінгі Анадолыда қалыптасқан әдеби нормалардың арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарға байланысты ғылыми негізде анализ жасалады. Оғыз-түркімен тілінің спецификалық ерекшеліктерін көрсететін тілдік элементтердің көне түркі мәтіндеріндегі қолданыстары, Махмұт Қашқаридің атап көрсеткен мысалдары, қазіргі түрік тілінің жазба тілінің ерекшеліктері, түркі тілдерінің ішіндегі орны туралы кеңінен сөз болады.

Түйін сөздер: Көне Анадолы түрікшесі, осман тілі, оғыз-түркімен тілдері, түрік тілі, әдеби тіл.

S.B. Utebekov^{1*}, I.H. Yokubov²

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

²Uzbek-Finnish Pedagogical Institute Uzbekistan, Uzbekistan, Samarkand

*e-mail: senuteb@gmail.com

Development, formation periods and language features of turkish literary language before classical ottoman language

The article provides information about the periods of writing of written monuments, language materials, language features, which played an important role in the development and formation of the modern Turkic language. Particular attention is paid to political, social, cultural factors, including the struggles for the formation of literary languages of the Oghuz-Turkmen peoples, which until the 10th century used and evolved only one literary language, which led to the branching of Turkic languages after the 10th century. Scholars such as F. K. Timurta , A. Cafero lu, A. B. Ercilasun, Z. Korkmaz, G. G Isevin, A. Acar analyse scientific writings and scientific findings related to the ancient Turkic language prevailing in Anatolia, analyse the problems of the era, show the special features of each period during the description of the periods and distinguish them comparatively. Due to the differences and similarities between the literary norms established in Anatolia before and after the establishment of the Great Seljuk State (1037-1157), the Rum Seljuk Sultanate (1077-1038), the Ottoman Empire (1453), the analysis is carried out on a scientific basis. The use of linguistic elements reflecting the special features of the Oghuz-Turkmen language in the ancient Turkic texts, the examples highlighted by Mahmud Kashgari, the features of the written language of the modern Turkic language and its place in Turkic languages are widely spoken about.

Key words: Old Anatolian Turkish, Ottoman language, Oghuz-Turkmen languages, Turkish, literary language

С.Б. Утебеков^{1*}, И.Х. Якубов²

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркестан

²Узбекско-Финский Педагогический Институт, Узбекистан, г. Самарканд

*e-mail: senuteb@gmail.com

Этапы развития, становление и языковые особенности турецкого литературного языка до классического османского языка

В статье приводятся сведения о периодах написания письменных памятников, языковых материалах и о языковых особенностях, сыгравших важную роль в развитии и становлении современного турецкого языка. Особое внимание уделяется политическим, социальным, культурным факторам, в том числе борьбе за формирование литературных языков огузско-туркменских народов, которые до X века использовали только один литературный язык и развивались, что привело к разветвлению тюркских языков после X века. Такие ученые, как Ф. К. Тимурташ, А. Жаффероглу, А. Б. Эржиласун, З. Коркмаз, Г. Гульсевин, А. Акар, анализируют научные труды и научные выводы, связанные с древнетюркским письменным языком, сложившимся в Анатолии, анализируют проблемы эпохи, в ходе повествования об эпохах показывают и сравнительно дифференцируют специфические особенности каждой эпохи. Проводится анализ на научной основе, в связи с различиями и сходствами между литературными нормами, сложившимися в Анатолии во времена Великого Сельджукского государства (1037-1157 гг.), Султаната Рум Сельджука (1077-1038 гг.), до основания Османской империи (1453 г.) и после ее основания. Приводятся сведения об использовании языковых элементов в древнетюркских текстах, отражающих специфические особенности огузско-туркменского языка, о примерах, выделенных Махмутом Кашгари, об особенностях письменного языка современного турецкого языка, о его месте в тюркских языках.

Ключевые слова: древне-Анатолийский турецкий, османский язык, огузско-туркменские языки, турецкий язык, литературный язык.

Кіріспе

X ғасырда түркі әлемінің саяси, әлеуметтік, мәдени өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Бұл өзгерістерге себеп болған басты факторлардың бірі кейбір мемлекеттердің Ислам дінін мемлекеттің діні ретінде қабылдауы болып табылады. Бұл маңызды кезең түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігіне толықтай ықпал ете бастады. Бұған дейін де Тәңіршілдік, манихеизм, буддизм, заратуштра секілді діндерді ұстанып келген түркілер ислам діні арқылы Таяу Шығыс халықтарына тән мәдениетті меңгеріп, дүниетанымын сіңіре бастады. Ислам дініне бетбұрыс түркі тілдерінің лексикалық қорына бұрын соңды болмаған өзгерістер алып келді. Бір қатар түркі халықтары мен мемлекеттері ислам дінін қабылдап қана қойған жоқ, жаңа дін арқылы жаңа әліпбиді қолдануға көшті. Тақырып, өлшем, құрылым тұрғысынан өзгеше араб-парсы әдебиетімен танысты. Түркі тілдеріне көне ұйғыр дәуірінде (XII-X ғғ.) будда-манихей діндері арқылы қытай, үнді, соғды тілдерінен біршама сөздер енген болса, исламды қабылдаған түркі тілдерінің лексикалық қоры араб және парсы тілдерінің элементімен толығып, байи бастады. Яғни, түркі тілдері жаңа бір дәуірге қадам басты. Бір жағынан Еуразия кеңістігінде X ғасырдан соңғы кезеңдерде Орталық Азия

мен Батыс Азияның әр түрлі аймақтарында кейбір «жаулап алушы әулеттердің» атымен бірнеше түркі мемлекеттері мен ұлыстары бой көтеріп (Atik, 2022: 12), ол аймақтарда өзіндік ерекшеліктерімен әдеби тілдер дами бастады (1-кесте).

1-кесте

Қарахан тілі	X-XIII ғасырлар
Хорезм тілі	XIII-XIV ғасырлар
Шағатай тілі	XIII-XX ғасырлар
Куман қыпшақтарының тілі	XIII-XVI ғасырлар
Мәмлүк қыпшақтарының тілі	XIV-XVI ғасырлар
Армян жазулы қыпшақ тілі	XVI-XVII ғасырлар
Көне Анадолы түрік тілі	XIII-XVI ғасырлар
Еділ бұлғарларының тілі	XIII-XIV ғасырлар

Ал XIII ғасырға келгенде батыста оғыз-түркімен тайпаларының, солтүстікте қыпшақ тайпаларының тілдік ерекшеліктерін көрсететін әдеби тіл қалыптаса бастаса, шығыстағы Шағатай ұлысына тиесілі аймақтарда да федеральды мемлекеттің «ортақ тілі» өркендеді. Мұның ішінде ғылыми әдебиеттерде шарт-

ты түрде «шағатай тілі», «шағатай лафзы» деп аталып жүрген әдеби тіл бүкіл Орта Азия, Шығыс Түркістан (Шыңжаң), Оңтүстік Түркістан (Ауғанстан), Солтүстік Түркістан (Ресей) аймақтарында, тіпті Бабыр Захриддин құрған Моғолстан мемлекеттерінде кеңінен қолданылып, әдебиет, білім, ғылым, өнер тіліне айналды.

Көне қыпшақ тілі де Дешті қыпшақ, Қырым, Дунай, Балқан аймақтарында, Мысырда дамыды. Тіпті, өрісі мен қолданыс аясы кеңіген қыпшақ тілінде Азияда ғана емес Шығыс және Оңтүстік Еуропаға дейінгі территорияларда маңызы еңбектер жазылды.

Ал ұзақ уақыт бойына Жетісу, Сырдария бойларында өздерінің одағын бүзбай сақтап келіп, IX ғасырдың соңында Батыс және Шығыс деп екіге бөлінген оғыздардың тілі Батыста Анадолы (Кіші Азия) түбегі мен Кавказ аймағында, кейіннен Осман мемлекеті дәуірінде Таяу Шығыс, Сирия, Ирак, Балқан түбегі, Қырым және Солтүстік Африкада қолданылып, халықаралық тіл статусына ие болды.

Отандық түркітанымда шағатай тілі және көне қыпшақ тілі мәтіндеріне байланысты аз да болса зерттеу жұмыстары баршылық. Кеңестік түркологиядан бастап қазірге дейін жалпы шағатай және көне қыпшақ дәуірлерінің, сол секілді сол дәуір тұлғаларының ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктерін, сөздік қорын арнайы қарастырған мақала, баяндама, оқулық, сөздік, монография деңгейіндегі түрлі зерттеулер жазылып, көптеген кандидаттық, докторлық диссертациялық қорғалды. Ал Анадолыда жазылған түркі ескерткіштері, әдеби тілінің ерекшеліктері туралы сөз еткен жұмыс мүлде жоқ деп айтуға болады. Демек ынтымақтастығымыз әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси, туыстық секілді түрлі бағыттарда қарыштап дамып келе жатқан қазіргі кезеңде бұл тақырыпқа жеткілікті деңгейде назар аударылмауы Қазақстан түркологиясы үшін үлкен сын. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеп, саралау отандық түркологияның талабы десек те әбден болады. Бұл мақалада осы олқылықты жоюдың бастамасы, кіріспесі ретінде аталмыш тақырып төңірегіндегі зерттеулерге сүйене отырып, түрік әдеби тілінің даму, қалыптасу кезеңдеріне, әр дәуірдің тұлғалары мен тілдік материалдарына байланысты арнайы сөз ететін боламыз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Түрік әдеби тілін, әдебиетін, тарихын, экономикасын, тұрмыс-салтын зерттеу ісі өте ерте кезеңдерден басталды. Әсіресе, түріктердің Кіші Азия мен Еуропадағы саяси ықпалы арта бастаған шақта бұл салаға қызығушылық күшейді. Соның ішінде түрік тілі туралы 1530 жылы жазылып Сұлтан Сүлейманның бас уәзірі Ибрахим пашаға тапсырылған «Müessiretü'l-Ulûm'u» атты Бергамалы Кадридің еңбегінің орны ерекше. Араб тілінің грамматикалық жүйесі негізінде жазылған бұл еңбек Батыс оғызшасының негізгі белгілерін қамтыған Батыс түрік тілінде жазылған алғашқы грамматикалық кітап саналады (Bektaş, 1992: 496). Дәл сол секілді италиян ғалымы Филиппо Аргентидің «Regola del Parlare Turcho» атты еңбегі де – 1533 жылы Еуропада жарияланған түрік тіліне байланысты алғашқы грамматикалық еңбек (Merhan, 2005).

Ресейде Д.Катемирден басталатын Анадолыдағы түрік тарихын, тілін, әдебиетін зерттеу ісі Бартольд, А. Казам-Бек, П.М. Мелиоранский, А.Е. Крымский, И.Б. Греков, Г.Глебов, В.А. Гордлевский, А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, Н.А. Баскаков, А.Н. Баскаков, Т.И. Грунин, В.Г. Гузев т.б. секілді түрколог ғалымдармен жалғасты.

Түрік әдеби тілінің тарихы Түркия түркологиясында да арнайы нысан ретінде біршама зерттеліп, зерттеу және үйретуге байланысты біршама методологиялық негіздері қалыптасты. Тақырып Ф.К. Тимурташ «Eski Türkiye Türkçesi», А.Б. Эржиласунның «Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi» (Ежелден жиырмамыншы ғасырға дейінгі түрік тілінің тарихы, 2004), З. Коркмаздың «Oğuz Türkçesinin Gelişimi» (Түркия түрікшесінің негізі. Оғыз тілінің дамуы, 2013), Г. Гүлсевиннің «Eski Anadolu Türkçesinde Ekler» (Көне Анадолы түрікшесіндегі қосымшалар, 2017), А. Акардың «Türk Dili Tarihi» (Түрік тілінің тарихы, 2016), «Oğuzların Dili. Eski Anadolu Türkçesine Giriş» (Оғыздардың тілі. Көне Анадолы түрік тіліне кіріспе, 2018) секілді ғылыми зерттеулерінде жан-жақты зерттелген. Қазақстанда университет оқытушы-профессорларының дайындаған қазіргі түрік тілінің грамматикасына, үйрету методикасына арналған оқулықтар мен оқу-құралдары болғанымен, оның даму, қалыптасу

тарихына байланысты арнайы еңбек жоқтың қасы. Соңғы жылдарда салыстырмалы-сипаттамалы әдіспен жазылған Ж.Түймебаев, Г.Сағидолла секілді бірлі-жарым ғалымдардың еңбектері жарық көрді. Аталған ғалымдардың еңбектері де қазіргі түрік тілінің грамматикалық ерекшеліктеріне негізделеді (2016).

Мақаламызда осы маңызды зерттеулерден пайдалана отырып, түрік тілінің қалыптасу кезеңіндегі елеулі рөл атқарған Анадолыда жазылған көне түркі ескерткіштері, ақын-жазушылары және тілдік ерекшеліктері жайында баяндаймыз. Сондықтан мақала көбірек сипаттамалы баяндау әдісіне құрылады. Әр дәуірге тән тілдік ерекшеліктері жайында мәлімет беру барысында жиі-жиі тарихи-салыстырмалы әдіске жүгінуді мақсат етеміз.

Талдау

Әдеби тіл нормалары бір күнде, тіпті бір ғасырда қалыптаспайды, нормалану – сандаған ғасырлардағы тілдік күрделі үдерістің жемісі, кезеңдік сипаты бар тарихи категория (Момынова, 2011: 29). Әдеби тілдің нормалану процесі, оның дыбыс жүйесі мен лексикасындағы, стилистикасы мен грамматикасындағы категориялар мен құрылымдардың қалыптасуындағы тұрақтылықпен, бірізділікпен байланысты, яғни нормалық белгілер дыбыстық құрылыстан бастап күрделі сөйлемдік құрылымға дейінгінің бәрін қамтиды. Әдеби тілдің нормалану процесін аяқталды деуге болмайды, ол әлі де толығы, жетілу үстінде (Қалиев-Болғанбаев, 2006: 27).

Қазіргі таңда негізгі бөлігі Анадолы, Ирак, Сирия, Балқан түбегінде қолданылатын түрік әдеби тілінің қалыптасу тарихы да өте терең. Атап айтқанда, тілдік ерекшеліктері жағынан түркімен, әзербайжан, гагауыз тілдерімен бірге оңтүстік-батыс түркі, яғни оғыз бұтағына жататын түрік тілінің (Түркия түрікшесі) ең кемінде 800 жылдық тарихы бар. Ол қазіргі таңда Анадолыдан бастап Солтүстік Кипр, Балқан және Еуропада; сонымен қоса әр түрлі себептерге байланысты Анадолыдан Америка, Англия, Жапония, Оңтүстік Корея, Аустралия, Ливан, Либия секілді мемлекеттерге барып қоныстанған топтар арасында да қолданылу үстінде. Осындай деректерге сүйенетін болсақ Азия, Еуропа, Африка, Америка және Аустралия құрлықтарында шамамен 93 миллион кісі түрік тілінде сөйлейді. Түркия Республикасы және Солтүстік Кипр Түрік Республикасында, Косова Республикасының Призрен, Приштине, Мамуша сынды қалаларында

мемлекеттік тіл статусына ие (Öztürk, 2020: 26).

Ислам деректерінде түркімен атауымен де белгілі оғыздардың Батыста қалыптастырған әдеби тілінің негіз-бастаулары мен өзіндік ерекшеліктері XIII ғасырдан арыда жатыр. Көне түркі ескерткіштерінде қарлұқ және қыпшақ тайпалары секілді оғыздар да Көктүрік мемлекетінің белді тайпалары екенін көреміз.

Tokuz oguz meniñ bodunum erti teñri yer bulgakın üçün ödiñe küni tegdük yağı boltı bir yılka tört yolu süñüşdüm – Тоғыз оғыз менің халқым еді көк пен жер арасында аласапыран күн туып, жаугершілік заман келіп, бір жылда төрт рет соғыстық (Tekin, 2016: 60).

Bodunug igideyin tiyin yırgaru oguz bodun tapa ilgerü kutan tatabí bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yegirmi süledim süñüşdüm... – Халықты тойдырайын деп жырақтағы оғыз халқына, ілгерідегі қытан, татабы халықтарына, бергідегі табғаш халқына үлкен он екі рет жорық жасадым, соғыстым (Tekin, 2016: 33).

Сонымен қоса көне түркі мәтіндерінде де оғыз тобы тілдеріне тән негізгі тілдік ерекшеліктер молынан кездеседі. Бұған байланысты Зейнеп Коркмаз біршама дәлелдер келтіреді. Осылардың кейбіріне тоқталып кетсек:

- Енесей ескерткіштеріндегі арнайы таңбамен көрсетілген қысаң /e/ дыбысы қазіргі түрік тілінің диалектілерінде сақталған. Мысалы: *yér* «жер», *bés* «бес», *tér* «тер» т.б.

- Көктүрік және көне ұйғыр мәтіндеріндегі созылыңқы дауыстылар қазіргі Анадолы түріктерінің диалектілері мен әдеби тілінде сақталғандығына байланысты мысалдар бар. Мысалы: *āç* «аш», *ād* «ат, есім», *āl* «ал қызыл», *āri* «ара», *īn* «ін», *ōd* «от» т.б.

- Көне түркі мәтіндеріндегі анлаут позицияда /m/ дыбысымен параллель /b/ дыбысының қолданылуы оғыздық белгі. Мысалы: *ben* «мен», *biñ* «мұң», *biñ* «мың», *baña* «маған» т.б.

- Көне түркі мәтіндеріндегі анлаут позицияда /й/ дыбыстарының кей-кейде түсірілуі оғыз тілдерінің белгісі. Мысалы: *irak* «жырақ», *ilig* «жылы», *ir* «жыр» т.б.

- Көне түркі мәтіндерінде кездесетін көсемшенің *-пан*, *-панын*, *-матын*, *-мадын* секілді жұрнақтарының кейінгі кезеңдерде тек оғыз тілдері мәтіндерінде қолданылғандығы бұл формалардың оғыз тіліне тән екендігін көрсетеді (Korkmaz, 2013: 44-53).

Осындай тілдік көрсеткіштерді ескере отырып, Абдулкадир Өзтүрк «Оғыздардың жазба әдеби тілінің қалыптасуы қанша жерден XIII ғасыр деп көрсетілсе де, оның із-сілемдерін

тарихи кезеңдер бойынша «Диуани лұғат ит-түркте» және «Кодекс куманикуста», Хорезм және Мәмлүк түркілері мәтіндерінің көбісінде көруге болады» дейді (Öztürk, 2023: 392). Сол секілді Зейнеп Коркмаз да оғыз-түркімен тілдерінің даму, қалыптасу кезеңдерін, ежелгі дәуірлерден бастап, қазіргі оғыз тобы тілдеріне дейінгі аралықта қамтуды жөн көреді.

1) VI-IX ғасырлар, көне түркі тілі дәуіріндегі оғыз тілі,

2) IX-XI, XII ғасырлардағы оғыз тілі,

3) XII-XIII ғасырлардағы оғыз тілі,

а) Хорезм аймағындағы оғыз тілі,

ә) Мәмлүк мемлекетіндегі оғыз тілі,

б) Ұлы Селжүк және Анадолы Селжүк мемлекеті тұсындағы оғыз тілі,

4) Бейліктер тұсындағы оғыз тілі (XIV-XV ғғ.),

5) Осман тіліне өту қарсаңындағы оғыз тілі,

6) Танзимат дәуірі тұсындағы оғыз тілі,

7) Сервет-и Фүнүн дәуірі тұсындағы оғыз тілі,

8) Оғыз тілдерінің тармақталу кезеңі,

а) Түрік тілі,

ә) Балкандағы түрік тілі,

б) Кипрдегі түрік тілі,

в) Гагауыз тілі,

г) Әзербайжан тілі,

ғ) Ирак түркімендерінің тілі,

д) Сирия түркімендерінің тілі,

ж) Хорасандағы оғыз тілі,

з) Ирандағы авшарлардың тілі,

е) Түркімен тілі,

ё) Солтүстік Кавказ түркімендерінің тілі т.б. (Korkmaz, 2013).

Оғыз-түркімен тілдерінің ерекшеліктері туралы алғаш нақты деректер беретін ескерткіш – «Диуани лұғат ит-түрік». Махмұт Қашқаридің өз еңбегінде оғыздардың басқа түркі тілдері мен диалектілерінен ерекшелейтін көрсеткіштерді мысал ретінде беріп, «оғыздар осылай айтады» деп көрсетуі де тегін болмаса керек:

- /б/ > /в/ алмасымы: *eb* > *ev* «үй», *ab* > *av* «аң», *tabar* > *tavar* «тауар, зат», *sab-* > *savaş* «соғыс», *seb-* > *sevik* «сүйікті, сүйкімді, т.б. Көрсетілген мысалдардағы /б/ дыбысы әдетте қыпшақ тілдерінде /й/ дыбысына өзгергенін білеміз.

- /т/ > /д/ алмасымы: Махмұт Қашқари «Оғыздар мен оларға жақын орналасқандар сөздегі те (ت) дыбысын дәл (د) дыбысына алмастырады. Түркілер түйені *tewey*, бұлар *dewey* дейді» (ДЛТ, 23, 31/19).

Міне, осы деректерден де көріп отырғанымыздай оғыз тілдерінің спецификалық

ерекшеліктерінің қалыптасу дәуірі XIII ғасырдан бұрын басталады. Демек, оғызша ғасырлар бойы диалект ретінде өмір сүріп келіп, XI ғасырда алғаш жазба әдеби тіл қалыптастыруға ұмтыла бастағанын көреміз. Каспий мен Аралдың арасында Оғыз Жабғу мемлекетін құрып, XI ғасырда әр түрлі саяси ықпалдардың әсерінен ыдыраған оғыздар әр түрлі тайпа бектерінің бастауымен Кіші Азия мен Шығыс Еуропаға ауа көше бастады. Бұл көш әрине бірнеше ғасырға жалғасқаны да белгілі. Ғалымдар бұл көші-қонды үш топқа бөледі:

1) VIII ғасырда Орта Азияға қоныстанып бір бөлігі X ғасырда Еділ мен Жайық өзендерін кесіп өтіп, Шығыс Еуропаға жылжып, жергілікті бұлғарлармен араласқан оғыз тайпалары;

2) Арал теңізі мен Хазар (Каспий) теңізін жағалай қоныстанған оғыз тайпалары;

3) XI ғасырда Персия (Иран), Кіші Азия, Еуропаға қоныстанған оғыз тайпалары.

Оғыз халықтары осы қоныстану ерекшеліктеріне орай «оғыз-бұлғар» (көне уыз, көне печенег, қазіргі гагауыз), «оғыз-түркімен» (көне оғыз, қазіргі түркімен, турхмен), «оғыз-селжүк» (өлі селжүк, көне әзербайжан, көне осман тілі, қазіргі әзірбайжан, қазіргі түрік тілі, Қырым татарларының оңтүстік диалектісі) деп үшке бөлінеді (Бүркіт, 2003: 102).

Жалпы Анадолыдағы түрік әдеби тілі бірден қалыптаса қойған жоқ. Бұл әдеби тілдің қалыптасуын бірнеше кезеңге бөліп қарауға болады.

1. Анадолыда қалыптасқан көне түрік тілі дәуірі

а) Селжүк мемлекеті тұсындағы түрік тілі (XII-XIII ғғ.),

ә) Бейліктер тұсындағы түрік тілі (1277-1453 жж.),

б) Осман тіліне өту қарсаңындағы түрік тілі (1453 ж.-XVI ғ.),

2. Осман мемлекеті тұсындағы түрік тілі дәуірі (XVI- XVIII ғғ.),

3. Қазіргі заманғы түрік тілі дәуірі,

а) Танзимат дәуіріндегі түрік тілі,

ә) Сервет-и Фүнүн дәуіріндегі түрік тілі,

б) Мешрутиет дәуіріндегі түрік тілі,

в) Республика кезеңіндегі түрік тілі (Akar, 2016: 18).

Нәтижелер

1040 жылғы Дандакан соғысының нәтижесінде Газне мемлекетін жеңген Селжүк Сұлтандығы енді ел шекарасын кеңейту

мақсатын алға қойды. Батысқа қанат жайып, Анадолы аймағына кірудің жолын іздей бастады. Түркілердің шабуылына қарсы Византия императоры Роман Диоген 1068 жылы наурыз айында қалың әскерімен жолға шықты. Алайда бірнеше рет болған соғыстың бәрінде кері шегінуге мәжбүр болды, 1071 жылы 26 тамыздағы Малазгрит (Манцикрет) қамалын қорғау барысында да Селжүк сұлтаны Алпарсланнан ойсырай жеңіліп, түркілердің Кіші Азияға кіруіне жол ашылды (Sümer, 2009: 370). Осылайша, XI ғасырдан бастап Анадолы түркілердің, атап айтқанда оғыз-түркімендердің иелігіндегі негізгі қоныстардың біріне айнала бастады. Осы аймақта өз мәдениеті мен тұрмыс-салтын тұтынып, әдеби мұраларын жаңғыртты. Алайда түркілердің Анадолыға қоныстана бастаған алғашқы жылдарына тиесілі тілдік материалдар өте шектеулі. Олай болуының себебін мынадай факторлар арқылы түсіндіруге болады.

1) Крестъ жорығы мен моңғол шапқыншылығы. Яғни аласапыран заманда маңызды еңбек жазу мүмкіндігі болмады немесе жазылған материалдар жоғалып кетті. Мұны бір мезгілде қалмақ, орыс, қытаймен арпалысқан Қазақ хандығының жағдайына ұқсатуға болады.

2) Селжүк Сұлтандығында парсы тілінің ресми тіл ретінде, араб тілінің ғылым мен дін тілі ретінде қолданылуы.

Бір айта кететіні, Анадолыдағы түркілер алғашқыда заманның мүмкіншіліктеріне орай жазба әдебиетке қарағанда ауыз әдебиетіне көбірек иек артқан сияқты. Рум Селжүк Сұлтандығы (1077-1038 жж.) тұсында әсіресе, Сейт Баттал Гази, Селжүк Гази, Данишменд Гази секілді елі үшін еңірегін ерлердің ерлігін жырлаған дастандары кең таралды. Сол секілді сонау ата жұртында саналарына сіңірген Қорқыт ата, Оғыз қаған сынды дастандарды да ауыздан ауызға таратты. Әрине бұл халық жадындағы ұлы тұлғаларды және сол арқылы халықтың дүниетанымын ұрпақтан ұрпаққа жеткізу мұратынан туындағаны да айқын. Бұл құбылыс бір жағынан Қазақ хандығы тұсында қаһармандықты жырлаған халық ауыз әдебиетіне өте ұқсас келеді. Бұл жырлар жаугершілік замандарда халықтың рухын жанып, намысын қайрап жігерлендіру үшін өте маңызды болды. Ә. Марғұланның қаһармандық жырларды «ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін бастан кешірген қазақтың байтақ сахарасына қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары – оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қызылықтар),

наймандар, керейлер, хазарлар» (Марғұлан, 1985: 3) дегеніндей сонау «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Оғыз қаған», «Еділ», «Көкбөрі», «Ергенекон», «Күлтегін», «Тоныкөк», «Күлтегін», «Білге қаған» дастандарынан бастау алатыны шүбәсіз. Көне дәуірлерден бері үздіксіз жалғастық тауып келе жатқан осы қаһармандықты жырлау дәстүрін түріктер Анадолы аймағында да ұмытқан жоқ. Себебі бүкіл адамзатқа тән «ұжымдық санадағы» жатталған ауыз әдебиет үлгілерін үнемі жандандырып отыру халықтың жанын тербеп, тыныштандырады (Bayandır, 2021: 10). Сағынышын басады, рухтандырады. Бір жағынан осы арқылы олар ата жұрты мен туысқан халқын жүрегінен сөндіреудің жолын іздегіні де анық. Әрине, ауыз әдебиеті үлгілерінің тілі ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа тарайтындықтан тілі өзгермелі болуы заңдылық. Яғни кез келген ауыз әдебиеті үлгілері құрылым, оқиға, тақырып жағынан түпнұсқалығына сақтап қалуы ықтимал, бірақ оның таралу, ұрпақтан ұрпақ жеткізілу процестері бірнеше ғасырға ұласатындықтан әр дәуірге тән тілдік ерекшеліктермен жырланып отырады. Дегенмен, жазба (әдеби) тілдің ауызекі тілдің жалпы халықтық сипат алуы, нормалануы секілді үдерістерден өту арқылы пайда болатын дамыған, жетілген, стандартталған формасы екенін ескерсек, Анадолыда қалыптасқан түрік әдеби тілінің бастаулары да ауыз әдебиетіне барып тірелетінін мойындауға тура келеді. Соның негізінде ақырын-ақырын әдеби тіл нормасы қалыптаса бастады. Негізінен Анадолы аймағына қоныстанған алғашқы түркілердің жазба әдебиетінде өзіне дейін қалыптасқан әдеби нормалардан ұзап кетпегенін көреміз.

Кіші Азия түріктерінің тілінде жазылған алғашқы еңбектердің көпшілігі В.Г. Гузев айтқандай, суфистік, діни-дидактикалық сипатта болды (2002: 149-150). Сондай шығармалардың бірі авторы белгісіз діни, дидактикалық «Бехчетү-л хадайық фи мевизети-л хақайық» (XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басы) атты еңбек пен Анадолы Селжүк Сұлтандығы тұсында өмір сүрген Али («Қысса-и Юсуф», 1231 ж.), Факих Якут Арслан («Фераиз кітабы», 1343), Ахмед Факих («Чархнама», XIV ғ., «Кітабу Эвсафы Месаждү-ш Шерифе», XIV ғ.), Сұлтан Велед («Диуан», XIII ғ., «Ибтиданама», 1291 ж., «Ребабнама», 1301 ж., «Интиханама»), Шейяд Хамза («Дастан-и Юсуф», «Дастан-и Султан Махмуд», «Ахвал-и қиямет», «Вефат-ы Хазрет-и Мухаммед алейхис-салам»), Ходжа Деххани («Шахнама»), Юнус Эмре («Рисалетү-н Нусхийе», «Диуан»), Эбулхайр

Руми («Салтұқнама»), Ариф Али («Данишменд-нама») секілді кейбір ақын-жазушылар тарапынан жазылған бірлі-жарым еңбек ғана жеткен. Бұл еңбектерде Махмұт Қашқаридің оғыз тіліне тән деп көрсеткен бүкіл тілдік ерекшеліктердің шамалап болса да, кездесіп отыратынын айта кеткеніміз жөн. Бір жағынан сол дәуірде өмір сүрген Юнус Эмре сияқты халық ақындарының жыр жолдарынан байқайтынымыз, оның өлеңдерінде ислам дінін насихаттау, шарифаттың сүннеттерін үйрету мақсатында жазылғандықтан араб-парсы сөздері жиі ұшырасады. Дегенмен көне түркі, көне ұйғыр, қарахан дәуіріндегі түркі тілдерінің лексикалық қорынан пайдалануды да ұмытпайды. Яғни *ұрмақ* «жұмақ», *Таңры* «Тәңір», *таму* «тамұқ», *безек* «сән, безек», *бити* «жазба, хат», *ем* «ем, шипа», *есрук* «мас», *ие* «ие, қожайын», *кодук* «кодық», *йавуз* «жауыз, жаман», *йумыш* «жұмыс», *йаргу* «жарғы, заң, бұйрық», *йазуқ* «күнә» секілді көптеген сөздерді қолдана отырып, көне мен жаңаның, Орта Азия мен Анадолының арасында дәнекерлік қызмет атқарады (Акаг, 2012: 61).

Сондай-ақ ғалымдардың пікірінше, Селжүк Сұлтандығы тұсында жазылған еңбектердің басым-көпшілігі таза оғыз тілінде жазылмаған. Айталық, Батыс оғыз тілдерінің ерекшелігі ретінде саналатын *ол-* етістігінен гөрі *бол-*, *вур-* етістігінің *ұр-* «ұры» варианты жиірек қолданылады (Акаг, 2016: 242), (Акаг, 2018: 97). Одан бөлек XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басында жазылған «Бехчетү-л хадайық фи мевизети-л хақайық» атты еңбекте басқа да шығыс және солтүстік түркі тілдеріне тән ерекшеліктерді көруге болады.

- анлаут позицияда /б/ мен /м/ қатар қолданылады. Мысал: *ben ~ men* «мен» т.б. Түрік тілінде /б/ кең таралған.

- *вер-* етістігінің *бер-* варианты көп кездеседі. Түрік тілінде *вер-* қолданылады.

- анлаут позицияда /д/ дыбысынан гөрі /т/ дыбысы сақталған. Оғыз тілдерінде /д/ кең таралған.

- Қосымшалардың басындағы /ғ/ ~ /г/ дыбысы сақталған. *yalgan* «жалған», *açig* «ашы», *işge* «ішке» т.б. Түрік тілінде *yalan*, *acı*, *işe* т.б. (Сагполат, 1995: 63).

Аралас тілділік Анадолы түркі ескерткіштерінің тек фонетикалық жүйесінде ғана емес лексикалық қоры, морфологиялық құрылымында да байқалды. Мысалы: қыпшақ және қарлұқ тілдеріне тән айғақсыз өткен шақтың үшінші жақ *-ындур*, *ыпты* формасының қолданылуы (Акаг, 2018: 170). Мұның басты

себебі, Анадолыға қоныстанған халықтың тек оғыздар емес, олардың арасында қыпшақ, қарлұқ қауымдарынан да болғанын көрсетеді. Оның үстіне сол кезеңдегі Орта Азияда жазылған ескерткіштердің тілінде де оғыз, қыпшақ, қарлұқ халықтарының тілдік элементтері аралас жүретінін еске түсірсек, Кіші Азияда да түркілер осы үрдісті одан әрі жалғастырған деп тұжырымдауға болатын секілді. Жалпы Орта Азия мен Кіші Азиядағы аралас тілді еңбектерді Э. Наджип көрсеткендей 5 топқа бөліп зерттеуге де болады:

1) Көне түркімен тілі. Бұл тіл XIII ғасырда қалыптасып, мәмлүк Египетінде дамыған;

2) Оғыз-қыпшақ аралас жазба тіл. Бұл тіл селжүктер кезінде, әсіресе Аюбилер дәуірінде Мысырға көшіп барған оғыздар мен оғыз тайпаларының құрамына қосылған қыпшақтардың тілі;

3) XII ғасырда Сырдарияның төменгі бойында қалыптасқан қыпшақ-оғыз тайпаларының аралас тілі;

4) Еділдің төменгі жағы мен Хорезмде қалыптасқан оғыз-түркімен тілі.

5) Орта Азиядағы /й/ тілі (Қайдаров, Оразов, 2004: 163).

Бұдан шығатын қорытынды, Селжүк мемлекеті тұсында оғыз тілі әлі де қалыптасып, өзіндік ерекшеліктері жалпы халықтық сипат алмағанын көрсететін секілді. Осы арада М. Балақаевтың «әдеби тілдің белгілі бір дәрежеде ойысып, ауызекі сөйлеу тілінен оқшауланып жоғары сатыға көтерілуі – тарихи процесс» деген сөзі еске түседі (Балақаев, 1984: 24). Өйткені, оғыз-түркімен тілінің негізінде әдеби норма қалыптастыру үшін тың бір серпіліс, жаңа тарихи процесс, серпінді реформа қажеттілігі болды. Қалай десек те, Селжүк Сұлтандығының парсы және араб тіліне басымдық беруі түрік тілінің кең таралуына шектеді. Алайда, Анадолыдағы Селжүк мемлекетінің тағдыры 1243 жылғы Көседағдағы моңғолдармен болған соғыстан соң белгілі болды. Үлкен жеңілістің салдарынан Селжүк Сұлтандығы ыдырай бастады. Бұл үдеріс 63 жылға созылып, ру-тайпалар, әулеттер арасындағы алауыздықтың себебінен негізі Орта Азияда құрылып шығысы Сырдария өзенінен Алатауға, батысы Ақтеңіз бен Стамбұл бұғазына, солтүстігі Кавказ, оңтүстігі Үнді мұхитына жеткен Селжүк мемлекетіне барып тірелетін Рум Селжүк Сұлтандығы 1308 жылы толтықтай құлады. Осы кезеңде Анадолыдағы беделді түрік мырзалары бастаған ру-тайпалар мен әулеттер өздерінің жеке биліктерін қолға алуға ұмтылды.

Осылайша, Анадолының түрлі аймақтарында Алайе Бейлігі (1293-1421 жж.), Айдыноғуллары Бейлігі (1308-1426 жж.), Жандароғуллары Бейлігі (1292-1461 жж.), Гермианоғуллары Бейлігі (1300-1428 жж.), Хамитоғуллары Бейлігі (1301-1423 жж.), Караманоғуллары Бейлігі (1256-1483 жж.), Каресиоғуллары Бейлігі (1297-1360 жж.), Ментешеоғуллары Бейлігі (1280-1424 жж.), Осmanoғуллары Бейлігі (1299-1922 жж.) секілді жетекші ру-тайпалық, әулеттік бірліктер құрылды. Бұл кезең Анадолы тарихында «Бейліктер дәуірі» деп аталды. Бұл дәуірде жекелеген бейліктер өз аймақтарын әдеби, діни, мәдени, әлеуметтік және саяси тұрғыдан дамытып, түркі мәдениетіне елеулі үлес қоса білді. Әсіресе, осы дәуірдің ең басты ерекшеліктерінің бірі бұған дейін ықпалы күшті болған парсы және араб тілдеріне қарағанда түрік тілінің ықпалын күшейтуге үмтылыс жоғары деңгейде болды (Altın-Kömyücsü, 2021: 171). Кониядағы Селжүк Сұлтандығының орнына ту тіккен Караманоғлу Мехмет Бейдің (1240-1277 жж.) «бұдан былай сұлтан сарайында, билікте, мәжілісте, кеңесте және көшеде түрік тілінен өзге тіл қолданылмайды» деген әйгілі шешімі де осы кезеңде қабылданып, басқа мырзалар тарапынан қолдау тапты (Meçil, 2000: 51-57). Кейін Осmanoғуллары әулеті құрған мемлекет тұсында да түркі тайпалары арасындағы саяси ынтымақтастықты дамыту мақсатында тіл бірлігі идеясын алға тартып, түрік тілін мемлекет тілі ретінде қабылдады. Осындай тарихи оқиғалар мен елеулі реформалардың нәтижесінде Анадолыда ресми іс-қағаздар алғаш түрік тілінде жазыла бастады (Döğüş, 2017: 78). Сарайда қалыптасқан бұл үрдіс, түрік тілінде жазатын ақын-жазушылардың бедел-абыройын асқақтатып, түрлі жанрдағы шығармалардың дүниеге келуіне мүмкіндік берді. Олардың арасында мәснеуи, аруз, трактат, хикая, диуан, дастан, ғазал, мысал, түйуғ, шежіре, секілді түрлі жанрдағы шығармалар, аударма, очерк, сөздік секілді қалың көпшілікке арналған кітаптар болды. Гүлшехридің «Фелекнама» (1301 ж.), «Аруз рисаласы», «Мантыку-т тайр», Ашык Пашаның «Гарибнама» (1330 ж.), «Факрнама», «Васф-ы хал», «Кимия рисаласы», Ахмедидің «Искендернама» (1390 ж.), «Жемшид ү Хуршид» (1403 ж.), «Миркатү-л едеб», Ходжа Месудтың «Сүхейл ү Нев-бахар» (1350 ж.), «Ферхангнама-и Сади» (1354 ж.), «Келили ва Димне», Шейхоғлу Садреддин Мустафаның «Хуршиднама» (1387 ж.), «Марзунама», «Кабуснама» (1082 ж.), Ахмед-и Даи «Табирнама», «Терессүл», «Мифтахүл жен-

нет», «Тыббы небеви», «Джамасбнама» (1402 ж.), «Ченгнама» (1446 ж.), Шейхидің «Харнама», «Хүсрев ү Ширин», Кады Бурханеддиннің «Тержихү-т тавзих» (1396 ж.), «Диуан» (1396 ж.), Эрзурумлу Кады Дарирдің «Сиретүн неби» (1388 ж.), «Футуху-ш Шам» (1392 ж.), «Юсуф у Зелиха» (1367 ж.) секілді еңбектер солардың кейбірі ғана. Яғни, түрік тілінің Бейліктер дәуірінен қалған діни хикаялармен қоса сопылық, дидактикалық тақырыптарды қозғаған, сол секілді хүсни-жазу өнері, музыка өнері, медицина, астрология ғылымы, шипалы өсімдіктер, аспан денелері туралы жазылған жүздеген еңбекті табуға болады. Одан бөлек осы дәуірдің тілдік ерекшеліктерін көрсететін Қорқыт Ата оғызнамаларының нұсқалары (XV ғасыр), Исхак бин Мурад (1387 ж.), Хеким Берекет (XII ғ.), Хаджы Паша (XIV ғ.), Сабунджуоғлу Шерефеддин (1465 ж.) секілді ғалымдардың медицинаға байланысты кітаптары және Құранның әртүрлі аудармалары бар (Eren-Öztürk, 2020: 11-12).

Осылайша Анадолы түріктері тарихында ерекше орын алатын Бейліктер дәуірінде оғыз-түркімен тілінің спецификалық ерекшеліктеріне басымдық берілген еңбектер көптеп жазылып, әдеби нормаға айнала бастады. Оғыз-түркімен тілінің негізіндегі әдеби норманың қалыптасуына мынадай факторлардың әсер еткенін атауға болады:

- 1) Оғыз мырзаларының түрік тіліне саяси тұрғыдан қолдау көрсетті;
- 2) Оғыз мырзаларының түрік тілінде жазатын ақындарды ынталандырып отыруы;
- 3) XIII ғасырда жанданған сопылық (тасавуф) ағымдардың халық тілінде сөйлеуі;
- 4) Осман мемлекетінің түрік тілін мемлекет тілі ретінде қабылдауы (Akar, 2012: 59).

Сонымен бірге бұған дейін жергілікті диалект деңгейінде ғана дамып келген оғыз-түркімен тілінің әдеби тіл, іс-қағаз тіліне айналуына осы тілді тұтынатын халық санының жеткілікті болғанын көрсетеді. Жалпы Селжүктердің (XI ғасыр) Кіші Азияның шығыс бөлігіндегі бірнеше қамалды алуы Анадолыға түркі жұртының көптеп қоныстануына жола ашты. Бірнеше ғасырға ұласқан бұл көші-қон моңғол шапқыншылығы тұсында тіпті де қарқын алып, Анадолыдағы түркі жұрты жергілікті халықтың мәдени-тұрмысына, салт-санасына, әсер ететіндей деңгейде демографиялық әлеуетке ие болды десек болады.

XV ғасырда оғыз-түркімендердің қоныстанған Таяу шығыс пен Әзербайжан аймақтарында үлкен тарихи оқиғалар орын алды.

Кіші Азияда Осман империясы құрылды, Әзербайжан аймағын аққойындықтар мен қарақойындықтар және Сафафилер жаулап алды. Осман империясының құрылған кезеңдерінде қабылданған түрлі реформалардың әсерімен Анадолы түркілерінің тілінде серпінді прогресс басталды. «Осман тілі», «Осман түрікшесі», «Османлыша» деп аталатын ерекше әдеби норма қалыптасты. Әзербайжандар да XV ғасырға дейін кейбір диалектілік ерекшеліктерді есептегенде, Анадолыдағы түркілермен бірдей сөйлеп, бірдей жазып келген болса, осы тұстан бастап өзіндік әдеби тілін қалыптастыра бастады. Атап айтқанда, Несимиден (XIV ғасыр) соң фонологиялық және морфологиялық жағынан көне оғыз тілінен ерекшеленетін әзербайжан оғызшасы пайда болды (Develi, 2002: 5). Осылайша, XVI ғасырдың бас кезеңінде оғыз тілдері осман тілі және әзербайжан тілі болып екі әдеби норма бойынша даму сатысына көшті (Öztürk, 2023: 392).

Осман империясы кезеңіндегі түрік тілінің өзінен бұрынғы және кейінгі дәуірлерден тілдік айырмашылығы араб-парсы тілдерінің элементтеріне басымдық берілуінде. Бұл дәуірде Баки, Хайрети, Ысхак Челеби, Бурсалы Рахми, Эмри, Убейди, Мүеззин, Хұдайи, Неви, Женани, Хамди, Фузули, Кара Фазли, Махреми, Хадиди, Надири, Кафзаде Фаизи, Энвери, Невизаде, Атаи, Шайхүлислам Яхия, Джеври, Наили, Нефи секілді жүздеген ақындар дүниеге келіп, ғазал, рубай, касиде, мәснеуи, мурабба, кыта, мүстезат, мусаммат секілді алуан түрлі жанрларда қалам тербеді. Сол секілді Эдирнели Меджи, Вейси, Окчузаде Мехмед Шахи, Кочу бей, Сүлейман Эфенди, Челеби Мехмед сынды көптеген прозаиктер саяхатнама, тарихнама, женгнама жанрларында маңызды еңбектер қалдырды (Korkmaz, 2013, 111-115). Жазба тілге тән бұл нормада тек әдеби шығармалар ғана емес, тарих, медицина, құқық, архитектура, химия, анатомия сынды ғылымның сан саласын қамтыған мыңдаған еңбек жазылды (Özkan, 483). Осман империясы кезеңінде жазылған бұл еңбектердің барлығының негізгі сүйегі түрік тілі болғанымен лексикалық жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да парсы және араб тілінің элементтерімен барынша шұбарланған тілде жазылған еді. Сондықтан олар Анадолыда жарық көрген алғашқы еңбектердің тілінен айтарлықтай айырмашылығы болатын. Анадолыда жарық көрген алғашқы еңбектердің лексикалық қабатының негізгі бөлігі түркизмдер болып, грамматикалық жағынан түркі тілдерінің

жүйесі сақталғандықтан қарапайым халыққа түсінікті болса, осман тілі негізінен көбірек оқыған, білімді, зиялы адамдар арасында ғана кеңінен қолданылып, қарапайым халықтың тілінен ұзақтау болды. Бұл әдеби норма уақыт өте келе Анадолыда қалыптасқан оғыз-түркімен тілдерінің негізіндегі түрік тілінің орнын басып, классикалық жағдайға жетті. Дегенмен, халық тіліне жақын бұрынғы әдеби норма бірден ұмытыла қойған жоқ. Бұған байланысты А.Б. Эржиласун «Анадолыда қалыптасқан көне оғыз тілі XV ғасырдың екінші жартысынан бастап осман тілі дәуіріне аяқ басты десек те, XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басына дейінгі осман тілінде көне Анадолы түрікшесіне тән тілдік ерекшеліктердің барлығы дерлік сақталды» дейді (Ercilasun, 2009: 458). Айталық, бұл ерекшелік XV ғасырдың соңдарына дейін өмір сүрген Тұрсын Бегтің Фатих Сұлтан Мехметтің жеңістері мен жорықтарын баяндаған «Тарих Эбүл фетх» (1490-1495 ж.) атты тарихнамасында, Синан Пашаның «Тазаррунама» (1481 ж.) атты діни еңбегінде және «Маарифнама» атты дидактикалық прозасында сақталған. Аталған шығармаларда Осман империясы тұсындағы басқа жазба материалдарға қарағанда түрік тілінің тазалығы байқалады. Парсы және араб тілінен гөрі түрік тілін алға қою, дамыту жолындағы күрестердің арқасында бұл шығармалар діни сөздер және кейбір фразалардан өзге кірме элементтерден ада халық тіліне жақын еді.

Қорытынды

Қолымыздағы деректер бойынша, түркі тілдерінің жазба тілінің тарихы VII ғасырдан басталады. Содан бергі 1300 жыл ішінде түркі халықтары әртүрлі тарихи процестердің себебінен манихейизм, будда, заратуштра секілді түрлі діндерді қабылдап, сол діндер арқылы санскрит, соғды, араб, армяян, славян, латын әліпбилерін қолданды. Әсіресе, араб әліпбиін ең кемі он ғасыр бойы пайдаланып, осы әліпбидің негізінде X ғасырда Қарахан және Газне мемлекетінің әдеби тілі, XIII ғасырдан бастап қыпшақ, шағатай және оғыз әдеби тілдері қалыптасып, өркендеді. Осылайша, араб әліпбиін қолданған түркі тілдері XIII ғасырдан бастап батыс, шығыс және солтүстік деп үшке бөлінді.

Соның ішінде батыс түркі тілінің (оғыз) негізі Орта Азияда қаланып, XIII ғасырда Анадолы түбегінде әдеби нормаға ие бола бастады. Алайда, бұл әдеби тілдің өзіндік ерекшеліктерінің

қалыптасуы ұзақ уақытты қамтыды. Түрік тілі Анадолыда алғашында ауыз әдебиеті арқылы дамып, Оғыз Жабғу, Ұлы Селжүк, Рум Селжүк мемлекеттерінің құрылу және нығаюында орасан зор қызметтер атқарған Қорқыт ата, Оғыз қаған, Сейт Баттал Гази, Селжүк Гази, Данишменд Гази, сынды ерлердің ерліктері мен азаматтық қасиеттерін жырлаған дастандардың ұрпақтан ұрпаққа жеткізілуі жолында қызмет етті. Сонымен бірге дәл сол кезеңдерде Али («Қысса-и Юсуф»), Факих Якут Арслан («Фераиз кітабы»), Ахмед Факих («Чархнама», «Китабу Эвсафы Месаждү-ш Шерифе»), Сұлтан Велед («Диуан», «Ибтиданама», «Ребабнама», «Интиханама»), Шейяд Хамза («Дастан-и Юсуф», «Дастан-и Султан Махмуд», «Ахвал-и қиямет», «Вефат-ы Хазрет-и Мухаммед алейхис-салам»), Ходжа Деххани («Шахнама»), Юнус Эмре («Рисалетү-н Нухийе», «Диуан»), Эбулхайр Руми («Салтукнама»), Ариф Али («Данишменданама») секілді кейбір ақын-жазушылардың тамтұмдап еңбектері жарық көре бастады. Анадолыда жазылған алғашқы түркі ескерткіштері тілдік ерекшеліктері тұрғысынан өздерінен бұрын Орта Азияда, Хорезмде жарық көрген еңбектердің тіліне өте жақын болды. Дегенмен оғыз-түркімен тілдерінің кейбір ерекшеліктері де көрініс таба бастады. Сондықтан бұл дәуірге тиесілі ескерткіштерді «аралас тілді мәтіндер» деп атаушылық қалыптасқан.

Ал Анадолыдағы тіл реформасы моңғолдармен болған соғыста жеңілген Рум Селжүк Сұлтандығының Анадолыдағы түркі тайпалары арасында ықпалының әлсіреуінен соң жасала басталды. Негізінен Рум Селжүк Сұлтандығы кезінде Ұлы Селжүк мемлекетіндегідей мемлекеттік тілі – парсы тілі, ғылым, дін тілі – араб тілі болғандықтан түрік тілі тек қарапайым халық пен әскери бірліктер арасында ғана қолданыс тапты. Қалыптасқан бұл үрдістің ықпалы Рум Селжүк мемлекеті құлар шақта пайда болған Бейліктер кезеңінде беделді рутайпа, әулет мырзаларының түрік тілін өздерінің Бейліктерінің тілі ретінде қабылдап, қаулы-жарлықтарын түрік тілінде шығара бастаған кезеңде жойыла бастады. Бұл реформа түрік тілінде жазатын Гүлшехри, Ашық Паша, Ахмеди, Ходжа Месуд, Шейхоғлу Садреддин Мустафа, Ахмед-и Даи, Шейхи, Кады Бурханеддин, Эрзурумлу Кады Дарир секілді ақын-жазушылардың абырой-беделін арттырып, олар діни-дидактикалық сарындағы мәсneuи, аруз, трактат, хикая, диуан, дастан, ғазал, мысал, түйүғ, шежіре, аударма, очерк, сөздік

секілді түрлі жанрадағы шығармаларды дүниеге әкелді. Қорқыт Ата оғызнамалары хатқа түсіп, Исхак бин Мурад, Хеким Берекет, Хаджы Паша, Сабунджуоғлу Шерефеддин секілді ғалымдардың медицинаға байланысты кітаптары және Құранның әртүрлі аудармалары жарық көрді. Бұл дәуірде жарық көрген еңбектердің тілінде Махмұт Қашқаридің (ХІ ғасыр) атап көрсеткен оғыз тіліне тән көрсеткіштердің бүкілінің көрініс табуы арқылы алдыңғы кезең мәтіндерінің тілінен ерекшеленді. Оғыз-түркімен тілдерінің спецификалық негізінде қалыптасқан бұл әдеби норма Осман мемлекетінің, кейіннен Осман империясының қарамағындағы бүкіл территорияларда (Таяу Шығыс, Балқан, Шығыс Еуропа, Кавказ, Қырым, Сирия, Ирак, Мысыр т.б.) ХVІІ ғасырдың басына дейін қолданылып келді. Дегенмен империя кезеңінде (ХV ғасырдың ортасынан кейін) дүниежүзілік геосаясатқа әсер еткен әр түрлі тарихи оқиғаларға байланысты бұл әдеби норманың орнын лексикалық жағынан да, грамматикалық құрылымы жағынан да парсы және араб тілінің элементтерімен барынша шұбарланған «осман тілі» баса бастады. Бұл өзгеріс бір жағынан Кавказ және Кіші Азияда қалыптасқан батыс түрік тілінің (оғыз тілі) осман тілі және әзербайжан тілі болып екі әдеби нормаға бөлінуіне алып келді. Әзербайжан тілі Анадолыда қалыптасқан алғашқы әдеби норманың ерекшеліктерін сақтап қалуға тырысты. Сондықтан әзербайжан тілінің қалыптасу тарихы тереңде жатыр деуге әбден болады. Ал ХVІІ ғасырдан соң Таяу Шығыс, Сирия, Ирак, Шығыс Еуропа, Балқан түбегі, Қырым және Солтүстік Африка аймақтарындағы түрлі халықтарды біріктіруші қызмет атқарған осман тілі түрік тілінің лексикалық қорына ғана емес, табиғи құрылым жүйесіне де елеулі өзгеріс алып келуімен ерекшеленді. Сондықтан да, қарапайым халық тілінен ұзақ осман тілін кейбір ғалымдар империяның «жасанды тілі» деп бағалайды. Түркия Республикасы (1923 ж.) құрыла сала көне оғыз тілінің ерекшелігін сақтаған халық тілін әдеби нормаға айналдырудың күн тәртібіне дереу қойылуы да осының айғағы іспетті. Нәтижелі әрі маңызды реформалардың арқасында осман тілі дәуіріндегі шұбарланған түрік тілі араб және парсы тілдерінің элементтерінен (аффикстер, лексикалық атаулар, терминдер, изафеттер, фразалар т.б.) барынша тазартылып, түрік тілдерінің грамматикалық құрылымын, синтаксистік жүйесін мен көне оғыз әдеби тілінің ерекшеліктерін сақтаған заманауи тілге айналды.

Әдебиеттер

- Akar A. (2013). Türk dili tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 336 s.
- Akar A. (2018). Oğuzların dili. Eski Anadolu türkçesine giriş. İstanbul: Ötüken yayınları, 335 s.
- Akar A. (2012). Türkiye türkçesinin kuruluşu ve Yunus Emre. Türk yurdu. Sayı: 297, C. 32. Mayıs. s. 58-61.
- Altın K., Kömürçü E. (2021). Beylikler döneminin Anaoldunun türkleşmesine katkıları. Uluslararası tarih araştırmaları dergisi (UTAD), Sayı: 5(2). Ankara, s. 170-186.
- Atalay B. (2006). Mâhmut Kaşgarlı Divanü l-gat-it türk. C. I. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 530 s.
- Atik K. (2022). State Formation in Central Asia and West Asia During The 10th-13th Centuries. Al-Farabi Kazakh National University, Journal of Oriental Studies, No2 (101). 127-134 pp.
- Bayındır T. (2021). Kurmaca Metinlerde Bir Kaynak Olarak Kolektif / Geleneksel Anlatı. Türkologia, №3 (107), s. 9-16.
- Bektaş E. (1992). Bergamalı Kadrî. İslâm ansiklopedisi. C. 5. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı, s. 496.
- Canpolat M. (1989). Behçetü'l-hadâyik'in dili üzerine // TDAY-Belleten. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, s. 167.
- Develi H. (2002). Eski Türkiye türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında morfolojik esaslar. Türkbilig, Sayı: 4, s.117-124.
- Döğüş, S. (2017). Türkmen beyliklerinin türk kültürüne katkıları. Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz beylikleri tarihi kültürü ve medeniyeti sempozyumu- III Ramazanoğulları beyliği, s.78.
- Ercilasun A. B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2009. – 336 s.
- Eren A., Öztürk A. (2020). Eski Anadolu türkçesi dönemine ait bir Kuran tefsiri. Ankara: Fenomen Yayınları, 336 s.
- Gülsevin G. (2017). Eski Anadolu türkçesinde ekler. – Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 165 s.
- Korkmaz Z. (2013). Türkiye türkçesinin temeli. Oğuz türkçesinin gelişimi. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 226 s.
- Merçil E. (2000). Türkiye Selçukluları devrinde türkçeyi resmi dil olmasını kim kabul etti? Belleten, Nisan Cilt: LXIV(239), s.51-57.
- Merhan A. (2005). Filippo Argenti'nin “Regola del parlare turcho” adlı eserindeki bazı sözcükler hakkında. Türkiyat araştırmaları. Sayı: 18, 2005. s. 115-129
- Özkan M. (2007). Osmanlı türkçesi. İslâm ansiklopedisi. C. 33. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı, s. 483-485.
- Öztürk A. (2020). Türkiye türkçesi nereye gidiyor? // Türk ekini dergisi. Sayı: 5, Ankara, s. 27-32.
- Öztürk A. (2023). Türkiye türkçesinin güncel kullanım alanı. Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ armağanı. – Ankara: Akçağ yayınları, s. 391-398.
- Sümer F. (2009). Selçuklular. İslâm ansiklopedisi. C. 36. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı, s. 365-371.
- Tekin T. (2016). Orhun yazıtları. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 200 s.
- Timurtaş F.K. (2012). Eski Türkiye türkçesi. İstanbul: Kapı yayınları, 355 s.
- Балақаев М. (1984). Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы: ҒЫЛЫМ баспасы, 184 б.
- Қайдар Ә., Оразов М. (2004). Түркітануға кіріспе. Алматы: Арыс, 360 бет.
- Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. (2006). Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік-Словарь баспасы, 264 б.
- Марғұлан Ә. (1985). Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы: Жазушы, 368 б.
- Момынова Б. (2010). Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Қазақ университеті, 283 б.
- Гүзев В.Г. (2002). Еski Anadolu – түрік тілі. Түрік тілдері. Астана: Фолиант, 149-162 бб.
- Түймебаев Ж., Сағидолла Г. (2016). Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы. Алматы: Қазығұрт баспасы, 324 б.
- Бүркіт О.Ә. (2003). Түркітану. Алматы: Арыс баспасы, 140 б.

References

- Akar A. (2013). Türk dili tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 336 s.
- Akar A. (2018). Oğuzların dili. Eski Anadolu türkçesine giriş. İstanbul: Ötüken yayınları, 335 s.
- Akar A. (2012). Türkiye türkçesinin kuruluşu ve Yunus Emre. Türk yurdu. Sayı: 297, C. 32. Mayıs. s. 58-61.
- Altın K., Kömürçü E. (2021). Beylikler döneminin Anaoldunun türkleşmesine katkıları. Uluslararası tarih araştırmaları dergisi (UTAD), Sayı: 5(2). Ankara, s. 170-186.
- Atalay B. (2006). Mâhmut Kaşgarlı Divanü l-gat-it türk. C. I. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 530 s.
- Atik K. (2022). State formation in Central Asia and west Asia during The 10th-13th centuries. Al-Farabi Kazakh national university, Journal of oriental studies, No2 (101). 127-134 pp.
- Bayındır T. (2021). Kurmaca metinlerde bir kaynak olarak kolektif / Geleneksel anlatı. Türkologia, №3 (107), s. 9-16.
- Bektaş E. (1992). Bergamalı Kadrî. İslâm ansiklopedisi. C. 5. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı, s. 496.
- Canpolat M. (1989). Behçetü'l-hadâyik'in dili üzerine // TDAY-Belleten. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, s. 167.
- Develi H. (2002). Eski Türkiye türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında morfolojik esaslar. Türkbilig, Sayı: 4, s.117-124.
- Döğüş, S. (2017). Türkmen beyliklerinin türk kültürüne katkıları. Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz beylikleri tarihi kültürü ve medeniyeti sempozyumu- III Ramazanoğulları beyliği, s.78.
- Ercilasun A. B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2009. – 336 s.
- Eren A., Öztürk A. (2020). Eski Anadolu türkçesi dönemine ait bir Kuran tefsiri. Ankara: Fenomen Yayınları, 336 s.
- Gülsevin G. (2017). Eski Anadolu türkçesinde ekler. – Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 165 s.
- Korkmaz Z. (2013). Türkiye türkçesinin temeli. Oğuz türkçesinin gelişimi. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 226 s.

- Merçil E. (2000). Türkiye Selçukluları devrinde türkçeyi resmi dil olmasını kim kabul etti? Belleten, Nisan Cilt: LXIV(239), s.51-57.
- Merhan A. (2005). Filippo Argenti'nin "Regola del parlare turcho" adlı eserindeki bazı sözcükler hakkında. Türkiyat araştırmaları. Sayı: 18, 2005. s. 115-129
- Özkan M. (2007). Osmanlı türkçesi. İslâm ansiklopedisi. C. 33. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı, s. 483-485.
- Öztürk A. (2020). Türkiye türkçesi nereye gidiyor? // Türk ekini dergisi. Sayı: 5, Ankara, s. 27-32.
- Öztürk A. (2023). Türkiye türkçesinin güncel kullanım alanı. Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ armağanı. – Ankara: Akçağ yayınları, s. 391-398.
- Sümer F. (2009). Selçuklular. İslâm ansiklopedisi. C. 36. Ankara: Türkiye Diyanet vakfı, s. 365-371.
- Tekin T. (2016). Orhun yazıtları. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 200 s.
- Timurtaş F.K. (2012). Eski Türkiye türkçesi. İstanbul: Kapı yayınları, 355 s.
- Balaqaeв M. (1984). Qazaq әдеби тили және оның нормалары. Almaty: Gylym баспасы, 184 b.
- Qaydar Ä., Orazov M. (2004). Turkitanuga kirispe. Almaty: Arys, 360 b.
- Qaliyev G., Bolganbayev Ä. (2006). Qazirgi qazaq tiliniñ leksikologiyasy men frazeologiyasy. Almaty: Sozdik-Slovar баспасы, 264 b.
- Margulan Ä. (1985). Ejelgi jyr-añyzdar. Almaty: Jazuşı, 368 b.
- Momynov B. (2010). Qazaq әдеби тилинің тарихы. Almaty: Qazaq universiteti, 283 b.
- Guzev V.G. (2002). Eski Anadolı – turk tili. Turki tilderi. Astana: Folyant, 149-162 bb.
- Tuymebaev J., Safidolla G. (2016). Qazaq және түrik түлдерiniñ salıstırmaly-sipattamaly grammatikasy. Almaty: Qazıgurt баспасы, 324 b.
- Burkit O. Ä. (2003). Turkitanu. Almaty: Arys баспасы, 140 b.

Авторлар туралы мәлімет

1. Утебеков Сенбек Бейсенбекұлы (жауапты автор) - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түрік филологиясы кафедрасының аға оқытушысы, PhD (Түркістан қ., Қазақстан, эл. почта: senuteb@gmail.com)
2. Якубов Ихтиёр Хамдамович - PhD, Өзбек-Фин Педагогикалық институтының аға оқытушысы (Самарканд қ., Өзбекстан, эл. почта: ixtiyoryoqubov08@gmail.com)

Information about authors:

1. Utebekov Senbek Beysenbekovich (corresponding author) - PhD, senior lecturer of the Department of Turkish Philology of Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University named after (Turkistan, Kazakhstan, e-mail: senuteb@gmail.com)
2. Yokubov Ikhtiyor Hamdamovich - PhD, senior teacher at the Uzbek-Finnish Pedagogical Institute senior teacher at the Uzbek-Finnish Pedagogical Institute (Semerkant, Uzbekistan, e-mail: ixtiyoryoqubov08@gmail.com)

Келін түсті 30 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2024 жыл